

РОЛЬ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ КЛАСТЕРІВ У ПІДВИЩЕННІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ

THE ROLE OF AGRO-FOOD CLUSTERS IN INCREASING THE INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF THE BLACK SEA COAST

У статті розглянуті проблеми та перспективи формування агропродовольчих кластерів та їх роль у модернізації агропродовольчої сфери, підвищенні ефективності агропродовольчого бізнесу та сталого розвитку Причорноморського регіону. Кластерний підхід є надзвичайно перспективним з погляду впровадження його в агропродовольчу сферу економіки. Стратегічна мета підвищення конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських виробників повинна ґрунтуватися не лише на зростанні ефективності агропромислового виробництва, але й на розвитку сільських територій.

Ключові слова: кластер, агропродовольчі кластери, конкурентоспроможність регіону, агропродовольча сфера, Причорноморський регіон.

Рассмотрены проблемы и перспективы формирования агропродовольственных кластеров и их роль в модернизации агропродовольственной сферы, повышении эффективности агропродовольственного бизнеса и устойчивого развития Причерноморского региона. Кластерный подход является чрезвычайно перспективным с точки зрения внедрения его в агропродовольственную

сферу экономики. Стратегическая цель повышения конкурентоспособности отечественных сельскохозяйственных производителей должна основываться не только на росте эффективности агропромышленного производства, но и на развитии сельских территорий.

Ключевые слова: кластер, агропродовольственные кластеры, конкурентоспособность региона, агропродовольственная сфера, Причерноморский регион.

The problems and prospects for the formation of agri-food clusters and their role in the modernization of the agri-food sphere, increase of the efficiency of agri-food business and sustainable development of the Black Sea region have been considered. The cluster approach is extremely promising from the point of view of introducing it into the agri-food sector of the economy. The strategic goal of improving the competitiveness of domestic agricultural producers should be based not only on the growth of the efficiency of agro-industrial production, but also on the development of rural territories.

Key words: cluster, agri-food clusters, region's competitiveness, agri-food sphere, Black Sea region.

УДК 332.146.2

Самофатова В.А.

к.е.н., доцент кафедри економіки промисловості

Одеська національна академія харчових технологій

Карп А.О.

студент

Одеська національна академія харчових технологій

Постановка проблеми. Сьогодні в центрі уваги суспільства України перебувають проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери. Роль України у забезпеченні світового ринку продукцією сільського господарства та продовольства є незаперечною. Протягом останнього десятиліття Україна невпинно зміцнює свої позиції на світовому агропродовольчому ринку як виробник сільськогосподарської продукції. Однак, незважаючи на позитивні зрушення, експортна діяльність переважно зосереджена у сегменті зернових і олійних культур та рослинної олії та простежується тенденція до експорту товарів із низькою доданою вартістю. Також одним із головних завдань соціально-економічної політики України є створення ефективної моделі розвитку сільських територій, яка б відповідала стандартам економічно розвинених європейських країн. Нинішні умови господарювання вимагають упровадження невідкладних дієвих механізмів, щоб створити сприятливі умови для комплексного розвитку сільських територій, високоефективної конкурентоспроможної агропродовольчої сфери, гарантування продовольчої безпеки країни, як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Вирішення зазначених проблем пов'язано передусім із розробленням системи формування та ефективного розвитку економічного потенціалу сільських територій, а також стане

важливим рушійним фактором сталого розвитку економіки регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання розвитку економічного потенціалу аграрного сектора розглядаються у працях таких науковців, як Г. Андрусенко, В. Благодатний, П. Гайдучий, М. Ільчук, М. Калінчик, П. Макаренко, П. Саблук, І. Червен, В. Юрчишин та ін. Дослідженню розвитку сільських територій присвячені праці І. Гончаренко, О. Єрмакової, Е. Лібанової, М. Маліка, О. Павлова, І. Прокопи, Л. Шевчук та ін. Однак науковці переважно розглядають соціально-економічний розвиток сільських територій без теоретичних узагальнень питань безпосереднього розвитку економічного потенціалу, який потребує подальшого ґрунтового дослідження. Необхідність кластеризації аграрного сектору економіки, яка, по суті, є продовженням кооперації та корпоратизації, обґрунтовується вітчизняними та зарубіжними науковцями Г. Броншпаком, М. Войнаренком, В. Гусаковим, М. Кропивко, Г. Мазневим, О. Одінцовим, П. Саблук, С. Соколенко та іншими дослідниками. Однак, на наш погляд, потребує більш глибокого вивчення питання безпосереднього розвитку конкурентного потенціалу регіону через призму формування агропродовольчих кластерів.

Метою дослідження є обґрунтування доцільності створення і функціонування кластерів як

інструменту підвищення міжнародної конкурентоспроможності Причорноморського регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сьогодні світова економіка переживає досить важкі часи. Особливо складно відчують кризу країни, які орієнтовані на експорт лише напівфабрикатів та природних ресурсів, що не спроможні самостійно вивести їх на траєкторію економічного зростання. Покращення соціально-економічної ситуації наступить лише тоді, коли масові інвестиції та інновації будуть залучені та впроваджені до реального сектору економіки.

Світова криза впливає на спосіб мислення, суттєво трансформує світ, у тому числі змінюється й Україна: її влада, бізнес, громадськість та шлях взаємодії в інноваційному оновленні реальної економіки та фінансів. Суспільство повинно стати конкурентоздатним у складному глобалізованому світі. В сучасних умовах глобалізації і регіоналізації територій в основі економічних відносин між країнами та регіонами знаходиться, з одного боку, суперництво за перспективні ринки та залучення факторів виробництва, а з іншого – взаємовигідне співробітництво та партнерство з метою забезпечення конкурентоспроможності.

Новою для України перспективною формою взаємодії влади, бізнесу і громадськості може стати їхня спільна діяльність у складі територіально-галузевих кластерів – добровільних об'єднань взаємодоповнюючих територіальних ресурсів. Кластер – довіра, взаємодопомога та взаємодія в спільному виробництві інноваційних товарів. Україні потрібна кластеризація усює країни, бо кризу здолають нові знання та технології, новий рівень внутрішнього попиту. Сучасний закордонний досвід свідчить про те, що кластерний підхід у всьому світі визнається як надійний спосіб підвищення конкурентоспроможності регіональних та національних економік. Загалом, як оцінюють експерти, зараз кластеризацією охоплено вже понад 50% економіки провідних країн світу [3, с. 19].

Тому актуальним сьогодні є створення кластерів для зростання економічного потенціалу територій, стимулювання їхнього науково-технічного прогресу та підвищення конкурентоспроможності регіонів. Кластер – це унікальна фінансово-економічна й організаційна форма взаємодії ресурсів, їхньої спільної діяльності, прогресивна форма організації капіталів і управління [10].

Світовий і поки що невеликий український досвід демонструє низку переваг виробничих систем на основі кластерної моделі, що забезпечує поєднання у виробництві конкуренції з кооперацією, уособлює «колективну ефективність», створює «гнучку спеціалізацію». Кластери будуються на використанні ефекту масштабу. Кластери – це точки зросту, стимулятори технічного прогресу, які являють собою механізм підвищення регіональної і національної конкурентоспроможності [8, с. 3].

Класичним прикладом функціонування кластерів в економіці зарубіжних країн є Силіконова долина – потужний осередок виробництва електроніки, що забезпечує розвиток штату Арканзас. Цікавим також є досвід Польщі у формуванні структур кластерного типу. Так, у Підкарпатті успішно функціонує туристичний кластер, а також створюється потужний аерокластер. Кластери стали ефективним базисом для розвитку навіть Індії. Зокрема, у м. Бангалор функціонують шість технопарків, серед яких аерокосмічний, біотехнологічний, аграрний, флористичний та інші. Розбудову структур кластерного типу розпочав і Казахстан, який сьогодні є учасником міжнародного кластеру «Шовковий шлях». Учасниками австрійського кластеру свинарства є Віденський Університет, такі фірми як Voest Alpine, Pioneer, Raiffeisen Bank та інші. Крім фермерського органічного агровиробництва, ланцюгами кластеру свинарства є оптова та роздрібна торгівля, ресторанний бізнес. Досить специфічним є розвиток італійського кластеру свинарства в провінції Парма, де є спеціальне розведення свиней, їх забій та методи збереження готової продукції – свинячі стегна Рама [11, с. 72].

У країнах ЄС реалізуються безліч проектів, спрямованих на розвиток кластерної політики. Наприклад, створено дослідницький центр – Європейську кластерну обсерваторію, яка націлена на виявлення кластерів у Європі, їх аналіз, розповсюдження досвіду і вироблення рекомендацій для Європейської Комісії. У найбільш явній формі стратегію розвитку кластерів у багатьох секторах економіки утілюють такі європейські країни, як Австрія, Бельгія, Великобританія, Німеччина, Данія, Італія, Нідерланди, Фінляндія, Франція, Швеція. Наприклад, у Германії і Великобританії діють програми створення біотехнологічних кластерів на базі регіонального розміщення фірм.

Найбільш яскравими прикладами становлення, розвитку та функціонування кластерів на території України є: Донецька область – вугільний кластер; Хмельницька – швейний, будівельний, сільського туризму, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Львівська – гірсько-туристичний комплекс «Буковель»; Черкаська – мікрокластер; Житомирська область – кластер з каменеобробки [1, с. 21]. За два роки у Вінницькій області планують реалізувати проект яблуневого кластеру за європейськими аналогами та фінансової підтримки ЄС у розмірі 500 тис. євро. «Яблуневий шлях» – це проект використання регіонального бренду «Подільське яблуко» для розвитку громад завдяки промоції як самих територій, пов'язаних із вирощуванням яблук, так і продуктів їх переробки. Також у межах проекту планується створення туристичного яблуневого маршруту, що посприє розвитку місцевих громад та підвищить показники ефективності діяльності у регіоні [5].

Кластерний підхід є надзвичайно перспективним з погляду впровадження його в агропродовольчу сферу економіки Причорноморського регіону. У селищі Тарутине Одеської області на даний момент уже функціонує агрокластер «Фрумушика-Нова». Як наслідок, були створені нові робочі місця та джерела доходів за рахунок розвитку туризму, природно-заповідної справи, ремесел та виробництва органічної продукції. 200 домогосподарств були залучені до вирощування лаванди та виготовлення продукції, а також до виробництва опалювальних брикетів з енергетичних культур для потреб місцевих громад.

Стратегічна мета підвищення конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських виробників повинна ґрунтуватися не лише на зростанні ефективності агропромислового виробництва, але й на розвитку сільських територій. Адже конкурентоспроможну економіку важко уявити без розвиненого людського капіталу, що створює суттєві довгострокові конкурентні переваги для підприємств. Розглядаючи можливість формування кластеру в агропродовольчій сфері Причорноморського регіону (Одеської, Миколаївської та Херсонської областей), доцільно виділити пріоритетні напрями його розвитку, що сприятиме найповнішому використанню реальних і потенційних переваг регіону. З огляду на наявні переваги такими галузями можуть стати зерновиробництво, вирощування олійних культур, овочівництво. Великий виробничий потенціал становлять тваринницькі галузі – м'ясне та молочне скотарство, свинарство, птахівництво. Доцільним та логічним є ініціювання формування кластеру саме виробниками зерна, оскільки вони найбільше зацікавлені в покращенні своєї позиції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. До складу кластероутворюючого блоку повинні входити виробники та постачальники техніки, засобів захисту рослин, добрив, переробні підприємства. Більш детально розроблення функціонування кластеру розглянуто у роботі [9, с. 30]. Зважаючи на те, що кластеризація повинна охоплювати ключові галузі господарства регіону, створюючи «точки опори», відчувається потреба у продукції тваринного походження (зокрема, якісній м'ясній та молочній). Слід також відзначити, що в експорті продукції тваринного походження є низка проблем, навіть за наявності тарифних квот вони не можуть їх виконати через незадовільну санітарну і фітосанітарну ситуацію. Відсутність належної системи управління якістю в сільськогосподарських підприємствах, які займаються тваринництвом, нині практично унеможлиблює експорт цієї продукції.

Крім того, є об'єктивна необхідність збалансування виробництва продукції рослинництва і тваринництва, а саме товарної структури її експорту. У цьому разі ядром кластеру можуть бути як підприємства, що вирощують худобу, які зараз зацікавлені у підвищенні ефективності виробництва та реалі-

зації своєї продукції, так і переробні підприємства, харчові виробництва, що відчувають нестачу якісної сировини. У кластерах, що сформувалися на добровільних і взаємовигідних засадах, об'єднуючою ланкою є рада. Вона співпрацює з державними управлінськими й іншими структурами як регіону, так і за його межами. До її складу входять керівники фірм, організацій, підприємств, а також представники регіональних управлінських структур. Рада кластеру має тільки координаційні, аналітичні та підібні їм функції. Управління кластером здійснюється координаційною радою, яку очолює керівник підприємства – учасник кластеру. Заступниками голови є головні профільні спеціалісти. Основною діяльністю кластеру на чолі з координаційною радою та виконавчою адміністрацією є активне виконання закінченого циклу робіт, розроблення технологій щодо ефективного виробництва тієї чи іншої продукції. Поточну діяльність кластеру здійснює виконавча адміністрація. Кластер не є юридичною особою, а тільки економічним поняттям. Його учасники взаємодіють переважно на основі довгострокових, стійких договірних відносин [4, с. 43]. Визначальною особливістю тісних інтеграційних зв'язків між аграрними та харчовими підприємствами є: пов'язаність спільною діяльністю та ресурсами, захист інтересів і підтримка ініціатив суб'єктів господарювання, залежність між організаційними одиницями та працівниками. Завдяки цьому учасники досягають мети, яку б не могло реалізувати жодне підприємство. Тут доречно виділити основні переваги інтеграційного продуктового ланцюга для підприємств агропродовольчого бізнесу:

- обмін стратегічною та операційною інформацією між учасниками ланцюга, що покращує діяльність та результативність підприємств;
- можливість отримати більший розмір інвестицій та сформувані стратегію довготривалого розвитку інтегрованих організацій;
- спільне залучення фінансово-матеріальних ресурсів підприємств дає змогу впроваджувати інновації у виробничий процес;
- організація спільної підприємницької діяльності знижує виробничі витрати підприємств, зокрема трансакційні;
- підвищення конкурентоспроможності виготовленої продукції: покращення її якості, збільшення обсягів виробництва, кращий підхід до обслуговування, особливе врахування потреб споживачів;
- перспектива нових ринків збуту, покращення маркетингових способів просування продукції;
- можливість отримання державної допомоги та бюджетного фінансування для підтримки інтересів учасників інтеграційного ланцюга;
- створення кредитних спілок виробниками для отримання пільгового кредитування.

Світовий досвід свідчить, що у формування кластерного типу доцільно об'єднуватися всім

тим, хто працює на створення кінцевого продукту. Сукупність усіх переваг, що може надати кластерна форма організації галузей аграрного сектора економіки, здатна суттєво підвищити конкурентоспроможність підприємств сільських територій як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку.

Кластерна організація розвитку агропромислового виробництва передбачає концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва із формуванням на території замкнутих циклів «виробництво – зберігання – переробка – реалізація сільськогосподарської продукції» на засадах інтеграції з використанням механізмів корпоратизації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості, а кластерна організація сільського розвитку – облаштування сільських територій і поселень шляхом комплексної розбудови сучасних агропромислової, агросервісної, житлової та культурної зон (із формуванням агромістечка або іншого характерного для території угруповання) на засадах економічної самодостатності та сталого розвитку. Роль держави у формуванні кластерів та підвищенні конкурентоспроможності аграрних підприємств залишатиметься вагомим [3, с. 39]. Участь держави у кластерній політиці значною мірою пов'язана з виникненням потреб у фінансуванні конкретних спільних проєктів. Як правило, вона обмежується стимулюванням процесів самоорганізації та формування кластерів в економіці регіонів. Найкраще за все це можна побачити на прикладі програм з підтримки кластерів у Франції, які в основному орієнтовані на розвиток локальних виробничих систем і обмежені в середньому 37,5 тис. євро на кластер. Умови французької фінансової підтримки кластерів були відносно м'якими: формування, головним чином, мережевої структури, яка об'єднувала своїх засновників. Ці кошти можна було витратити на створення бренду, підтримку експорту, отримання досвіду для реалізації в подальшому масштабніших програм [6, с. 8].

Отже, стратегія формування конкурентоспроможності виробничо-господарського потенціалу та підприємств сільських територій України повинна ґрунтуватися на створенні кластерних структур, що сприятиме виникненню нової форми конкуренції між його учасниками, заснованої на співробітництві та інноваційному розвитку. Синергетичний ефект від діяльності таких об'єднань сприятиме розвитку ефективної експортної діяльності, а також суттєвому підвищенню конкурентоспроможності підприємств сільських територій як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

Також на перспективу важливо розвивати територіальне бізнес-середовище на основі державно-приватного партнерства, яке базувалося б на використанні бізнесом сприятливих природно-кліматичних та територіально-економічних умов регіону з активною державною підтримкою ініціа-

тив товаровиробників щодо розвитку соціальної та виробничої інфраструктури.

Державна політика підтримки розвитку аграрних кластерів має сприяти модернізації галузі, підвищенню ефективності аграрного бізнесу та соціального розвитку регіонів. Основними елементами такої політики повинні бути такі.

1. Формування нормативно-правового поля кластерної організації розвитку територій, що передбачає:

- закріплення насамперед на рівні господарського законодавства правового режиму функціонування кластерів в Україні, зокрема через введення правової категорії «кластер»;

- затвердження Кабінетом Міністрів України відповідними Постановами «Концепції створення кластерів в Україні», розробленої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, а також «Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів», розробленої Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України;

- доповнення пункту 2 статті 7 «Заходи державного стимулювання розвитку депресивних територій» Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» [7, с. 25], виклавши його в такій редакції: «надання державної підтримки, у тому числі фінансової, малим підприємствам, сприяння формуванню об'єктів інфраструктури розвитку підприємництва, таких як бізнес-центри, бізнес-інкубатори, інноваційні та консалтингові центри, венчурні фонди, кластери тощо»;

- розроблення Міністерством аграрної політики та продовольства України Закону України «Про самоврядні господарські об'єднання в агропродовольчій сфері», спрямованого на створення умов для формування і розвитку системи самоврядування в агропродовольчій сфері України та врегулювання правових, економічних і соціальних засад формування і діяльності самоврядних господарських об'єднань (у т.ч. аграрних кластерів).

2. Підвищення ефективності співпраці в системі «регіон – наука – виробництво», для чого необхідно:

- регіональним центрам наукового забезпечення агропромислового виробництва здійснювати рекламування та демонстрацію передових науково-дослідних розробок, що сприятиме впровадженню таких розробок у виробничу діяльність підприємств кластерного об'єднання;

- обласним та районним державним адміністраціям на основі замовлень учасників аграрних кластерів сформувати замовлення вищим навчальним та професійно-технічним закладам України на навчання фахівців та спеціалістів необхідного профілю з майбутнім їх працевлаштуванням у структурі кластерів;

- обласним та районним державним адміністраціям розміщувати державне замовлення на

продукцію з більш високими вимогами щодо якості в ефективно працюючих аграрних кластерах.

3. Забезпечення підтримки розвитку аграрних кластерів на регіональному рівні, для чого обласним та районним державним адміністраціям необхідно:

– здійснювати організаційно-економічну підтримку ініціатив підприємств та організацій кластерного об'єднання шляхом розвитку соціальної та виробничої інфраструктури регіону, в якому функціонує аграрний кластер, створення комфортних умов для проживання та відпочинку працівників;

– розробити веб-сайти та єдину інформаційну базу з інформацією про наявні у регіонах кластери, інформувати підприємців про переваги кластерної моделі організації виробництва під час заходів з розвитку підприємництва, створювати електронні форми заявок для підприємств, які бажають стати учасниками кластерів, що дасть змогу усунути інформаційний вакуум для потенційних інвесторів, сприятиме залученню у кластери вітчизняного та іноземного капіталу;

– впроваджувати на місцевому рівні процедури видачі дозволів за принципом «єдиного вікна», що прискорить проходження дозвільних процедур (насамперед у сфері будівництва та земле-відведення), здійснювати часткове фінансування об'єктів соціальної, виробничої та побутової інфраструктури на основі державно-приватного партнерства в межах узгодженого проекту [2, с. 45–50].

Науково не продумана просторова організація виробництва приводить до збільшення собівартості агропродовольчої продукції та знижує здатність агропродовольчої системи швидко реагувати на мінливі умови зовнішнього середовища, тому додатковий ефект від створення кластерів досягається тим, що вони дають змогу вибудувати раціональний технологічний ланцюг просування продукції від виробництва до споживача, економити витрати і формувати оптимальну вартість виробництва, впливати на збут продукції, впроваджувати інновації, реалізовувати економічні інтереси усіх учасників об'єднання [12].

Висновки з проведеного дослідження. Підводячи підсумок, можна дійти висновку, що до реалізації створення ефективних агропродовольчих кластерів у регіоні слід підходити комплексно, об'єднуючи практичний досвід функціонування кластерів у різних країнах і теоретико-методологічні засади, що були напрацьовані науковцями та практиками. Формування агропродовольчих кластерів у країні забезпечить розвиток сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення та досягнення оптимального співвідношення між сільськогосподарським та відповідними переробними виробництвами. Поєднуючи свої інтереси та зусилля, підприємства агробізнесу можуть запропонувати покупцям продукцію, рівень конкурентоспроможності якої порівняно з продукцією конкурентів буде вищим. Це збільшує шанси підприємств ефективно

функціонувати на ринку та працювати прибутково. Основною особливістю тісних інтеграційних зв'язків між аграрними підприємствами є: пов'язаність спільною діяльністю та ресурсами, захист інтересів і підтримка ініціатив суб'єктів, залежність між організаційними одиницями та працівниками. Завдяки цьому учасники досягають мети, яку б не могло реалізувати жодне підприємство.

Агропродовольчі кластери можуть стати рушійною силою в забезпеченні сталого розвитку агропродовольчої сфери Причорноморського регіону.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бакум В.В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах / В.В. Бакум. // Економіка АПК. 2009. № 1. С. 21–27.
2. Броншпак Г.К. Государственная поддержка кластерных инициатив: вертикально интегрированные структуры в АПК / Г.К. Броншпак. // Економіка АПК. 2007. № 4. С. 45–50.
3. Гужвенко С.М. Развитие систем планирования в разных экономических системах / С.М. Гужвенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». 2014. № 5(60). С. 14–20.
4. Кропивко М.Ф. Формування кластерів в агропромисловій сфері регіону / М.Ф. Кропивко, І.О. Белебега, В.В. Бакул // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. «Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегій інноваційно-інвестиційного розвитку»: у 3 ч. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 39–56.
5. На Вінниччині реалізують проект розвитку садівництва на 500 тис. євро // kurkul.com. 2017. URL: <https://kurkul.com/news/10833-na-vinnichchini-realizuyut-proekt-z-rozvitku-sadivnitstva-na-500-tis>.
6. Осокольський В. В. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В.В. Осокольський // Економіка України. 2014. № 11. С. 3–12.
7. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України // Офіційний вісник України. 2005. № 40. С. 25. ст. 2529. 21 жовтн.
8. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. 2010. № 1. С. 3–10.
9. Самофатова В.А. Формування зернового кластеру як передумова сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону / В.А. Самофатова // Регіональна економіка 2017. № 1. С. 30–37.
10. Соколенко С.І. Проблеми і перспективи конкурентоспроможності економіки України на основі кластерів / С.І. Соколенко // Економіст. 2008. № 10. С. 31–35.
11. Талавиря М.П. Необхідність державної підтримки розвитку свинарства в Україні / М.П. Талавиря // Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2006. № 1. С. 69–75.
12. Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні // Аналітична записка. НІСД. – 2017. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/760/>.